

PER ASPERA

29 травня 2007 відбулося чергове засідання аспірантського клубу Інституту соціології НАНУ, на якому обговорювали тему дисертаційної роботи Мацко Ірини Вікторівни “Зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малих міст”. Пропонуємо далі виклад основного змісту виголошеної доповіді.

ІРИНА МАЦКО,

*аспірантка відділу соціальних структур, соціальних інститутів та соціальних відносин
Інституту соціології НАН України*

Зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малих міст

Актуальність дослідження. 90-ті роки ХХ століття ознаменувалися для українського суспільства масштабними трансформаціями соціальної структури. Соціальні переміщення стають більш інтенсивними, набувають нового характеру, нових напрямів. Зміна місця в соціальній структурі для індивідів, соціальних груп, верств пов'язана з мобільністю, яка має не лише добровільний, а й вимушений характер. Для багатьох категорій населення такі перетворення призвели до погіршення соціального становища, зниження соціального статусу.

Особливо гостро наслідки соціально-економічної трансформації відчули на собі мешканці малих міст. У пострадянський період починається вплив населення з таких місць у зв'язку з різким падінням рівня життя мешканців, закриттям підприємств, збільшенням безробіття. Соціально-економічна ситуація в малих містах привертає увагу соціологів, економістів та інших фахівців і є актуальною темою дослідження, вивчення якої продиктоване не тільки (і не стільки) теоретичними, а й практичними потребами. Актуальність і спрямованість дисертаційного дослідження визначаються недостатньою вивченістю регіональних особливостей процесів соціальної мобільності, зокрема мобільності та іммобільності представників різних територіально-поселенських спільнот.

Територіальні переміщення є традиційним предметом вивчення у соціології соціальної мобільності. Водночас іммобільна поведінка не так часто стає предметом спеціальних соціологічних досліджень, хоч очевидно, що завжди поряд із рухливими, нестійкими елементами соціальної структури наявні менш рухливі й більш сталі. Особливо актуальним, на мою думку, є вивчення тих, що після зрушень у соціальній структурі, що розпочалися в українському суспільстві у 1990-х, виявилися стійкими. Отже, якими є чинники, що впливають на територіальні переміщення населення? Чи має іммобільність вимушений, об'єктивний характер (люди хочуть переміщуватись, але не можуть)? Якими іншими причинами (скажімо, "інерційними", психологічними) вона визначається? Якими є соціальні наслідки рухливості або сталості поселенських структур? Як мобільність та іммобільність на прикладі малих міст корелює з соціальними та демографічними характеристиками? Ось далеко не повне коло актуальних питань, які виникають у цьому дослідженні й потребують відповідей.

Визначення понять. Поняття соціальної мобільності було впроваджено П.Сорокіним у його праці "Соціальна мобільність" у 1927 році; цим і було покладено початок соціології соціальної мобільності. Соціальну мобільність вчений визначає як будь-який перехід соціального об'єкта з однієї соціальної позиції до іншої. Надалі соціологію соціальної мобільності розробляли як зарубіжні (С.Ліпсет, Р.Бендікс, Г.Зетерберг, О.Д.Данкен, Д.Трейман та ін.), так і радянські (М.Руткевич, Ф.Філіппов, В.Калмик, Т.Заславська, Л.Корель, Е.Васильєва та ін.) соціологи. У пострадянський період дослідження соціальної мобільності набувають нового звучання. Вивчення цієї проблематики, зокрема регіональних особливостей мобільності, набуває розвитку в роботах Л.Беляєвої, З.Голенкової, В.Радаєва, Н.Тихонової, С.Макеєва та ін.

Крім рухливих елементів соціальної структури завжди зберігаються менш рухливі. Як відомо, одні індивіди більше схильні до мобільності, здійснюючи більше переміщень у соціальному просторі впродовж свого життя, ніж інші, практично не схильні до переміщень (іноді такі люди можуть все життя працювати на одному робочому місці, посаді, підприємстві, одне слово, все життя провести "на одному місці". Не всі переміщення залежать від волі людини, адже часто процеси мобільності спровоковані політичними, економічними та іншими змінами. Але й за таких обставин існує менш мобільна частина людей.

Практично не існує досліджень, спеціально присвячених вивченню іммобільності в рамках теорії соціальної мобільності та визначенню цього поняття. Однак часто іммобільні елементи протиставляються мобільним, порівнюються з ними в дослідженнях соціальної мобільності. В обговорюваному дисертаційному дослідженні вивчається територіальна іммобільність. У даному контексті іммобільною вважатиметься людина, яка живе і працює у своєму населеному пункті й не має намірів у найближчий час змінювати місце проживання та виїжджати на заробітки до інших місцевостей. Чинниками іммобільної поведінки є сукупність певних "утримувачів", які сприяють тому, що індивід не змінює місце проживання та не виїжджає працювати в інші міста і країни. Такі чинники можуть включати як об'єктивні, так і

суб'єктивні передумови, а також мати добровільний чи вимушений характер.

Отже, **метою** дисертаційного дослідження є виявлення і концептуалізація факторів, які зумовлюють мобільні та іммобільні зразки поведінки мешканців малих міст.

Емпіричною базою є дані моніторингу 1994–2006 років, що його проводить Інститут соціології НАНУ, та результати глибинних інтерв'ю, які, згідно з дослідженнями останніх років (Д.Берто, М.Малишева, В.Семенова, Е.Фотеева та ін.), є доволі ефективними у вивченні різних аспектів соціальної мобільності. Метод, який я використала для дослідження зразків мобільної та іммобільної поведінки, є глибинне напівструктуроване лейтмотивне інтерв'ю. Опитування проводилося серед мешканців малих промислових міст Донецької та Луганської областей, представників робітничих спеціальностей віком 35–45 років.

Соціальний контекст мобільної та іммобільної поведінки. Як зазначає В.Семенова, в жодному дослідженні роль контексту не є такою значимою, як у якісному, оскільки смисли та значення різняться залежно від контексту. Вивчаючи мобільну та іммобільну поведінку мешканців малих міст, звернімося до ситуації, яка склалась останніми роками у населених пунктах зазначеного типу.

У 1990-х роках, з переходом до ринкової економіки, у багатьох малих містах підприємства, які становили містоутворювальну базу, припиняють свою роботу або починають працювати не на повну потужність. Через обмеженість місць працевлаштування в невеликих містах був зафіксований вищий, ніж у великих містах, де краще розвинений ринок праці, рівень безробіття. М.Плюсін зазначає, що малі міста опинилися в ситуації, яка є набагато гіршою, ніж ситуація не тільки у великих містах, а й у селах, оскільки в останніх було краще розвинене підсобне господарство, що дало змогу мешканцям сільських поселень перейти до виробництва натуральних продуктів для майже повного забезпечення свого життя. Монопрофільний характер багатьох міст робить їх надзвичайно вразливими до різноманітних економічних змін у країні.

Проблеми, на які вказували мешканці невеликих міст під час проведення глибинних інтерв'ю і які найбільше їх непокоять, — безробіття, складна ситуація з забезпеченням робочими місцями, а також занепад соціальної інфраструктури міст. Вказувалися й такі соціальні проблеми, як падіння рівня культури, моралі, поширення алкоголізму, наркоманії, злочинності. Разом із тим, зазначалося деяке покращання та стабілізація ситуації останнім часом. Відбувається розвиток приватного сектору економіки та поліпшується ситуація з працевлаштуванням у зіставленні з 1990-ми роками.

Але навіть за найбільш несприятливої ситуації у населеному пункті залишається іммобільна частина населення, яка не покидає місто. Вивчаючи іммобільну поведінку, стикаємося з тим, як індивід діє у кризовій ситуації, як для себе її структурує, які вибори здійснює, виходячи з власного поля можливостей.

Чинники мобільної та іммобільної поведінки. Етап збирання емпіричних даних ще не завершений, але на даній стадії роботи на підставі проведе-

них глибинних інтерв'ю можна виокремити деякі чинники мобільності та стримувальні чинники, які детермінують зразки імобільної поведінки.

Під час проведення інтерв'ю респонденти пояснювали імобільну поведінку різноманітними мотивами. Найчастіше йшлося про обставини сімейного характеру, такі як шлюб, народження дітей, похилий вік батьків тощо, які на певному етапі життя не дають можливості покинути свій населений пункт. Усі ці обставини віднесено до групи утримувальних чинників, пов'язаних із функціонуванням інституту сім'ї. За даними моніторингу ІС НАНУ 2006 року, серед імобільної частини мешканців українських малих міст переважна більшість перебуває у шлюбі — 63% (для мобільних ця частка становить 46%); 10% — ніколи не перебували у шлюбі (натомість в разі мобільних — 27%); вдови/вдівці становлять 12% (7% — серед мобільних).

Вік та здоров'я традиційно є чинниками, що впливають на територіальну мобільність. Відомо, що молодь завжди мобільніша, ніж люди середнього та похилого віку. Це підтверджується даними кількісного та якісного досліджень. Згідно з моніторингом ІС НАНУ 2006 року, серед імобільної частини населення малих міст лише 16% становить молодь віком до 30 років (серед мобільної частини — 39,2%), 51% — люди віком 30–55 років (приблизно стільки ж відсотків — серед мобільних), 33% — старші люди (10% — серед мобільних). Респонденти під час проведення глибинних інтерв'ю зазначали, що виїжджає переважно населення середнього та молодого віку, працездатне населення. Часто зазначалося в інтерв'ю і те, що змінювати місце проживання легше в молодому віці, коли є великий потенціал, енергія, здоров'я; коли людина ще не так сильно прив'язана до населеного пункту психологічно.

Головна причина виїзду з малих міст сьогодні — бажання знайти інше місце роботи (на цю причину вказують 61% ладних виїхати з малих міст, за даними моніторингу 2006 року). За словами респондентів, ті мешканці невеликого міста, хто має роботу, зміг знайти “свою нішу” або форму зайнятості, яка приносить дохід, не виїжджають. За результатами радянських та зарубіжних дослідників передумов міграційної поведінки, несприятливі умови праці є досить сильним чинником рішення шукати роботу в іншій місцевості. Наприклад, за даними моніторингу, імобільна частина населення більшою мірою задоволена роботою, ніж мобільна: “радше задоволені роботою” 28% серед імобільних (8% серед мобільних), 9% серед імобільних радше не задоволені роботою (20% серед мобільних); 6% — цілком задоволені (і лише 0,7% серед мобільних).

Крім привабливості наявної зайнятості з роботою пов'язані такі “приваблювальні” фактори, як соціальні гарантії та самоідентифікація робітників. У першому випадку — це стаж, перспективи пенсійного забезпечення. У другому випадку головну роль відіграють професійний статус, створюваний роками й десятиліттями навчання, роботи, професійного зростання, і такі чинники, як усталений колектив і звичне коло спілкування, визнана позиція в легітимній, традиційній ієрархії підприємства. Значно рідше згадувався в інтерв'ю інтерес до змісту роботи.

Ще одна група чинників імобільності пов'язана з привабливістю життя в населеному пункті. Сюди належать звичка до соціального середовища

(“до народу”), до оточення; при звичаєння до способу життя в малому місті (до його “ритму життя”). Багатьом вихідцям донецького краю властиво також із патріотизмом ставитись до Донбасу, притаманне почуття гордості за свій край. Для порівняння: за даними моніторингу, серед іммобільного населення малих міст частка задоволених проживанням у своїх населених пунктах суттєво більша, ніж серед мобільного: 42% “радше задоволені” життям у своєму місті й 7% “повністю задоволені” (для мобільних ці показники становлять майже 17% та понад 1% відповідно); незадоволених проживанням у своїх населених пунктах більше серед мобільних: 21% “цілком незадоволені” і 43% “радше незадоволені” (серед іммобільних — лише 7% та 17% відповідно).

Є й така група факторів іммобільності, які пов’язані з перепонами, складнощами, які безпосередньо стосуються виїзду та влаштування в іншій місцевості. Як відомо, людині властиво порівнювати, зважувати “плюси” і “мінуси”, приймаючи рішення, здійснюючи вибір між мобільною та іммобільною поведінкою. Так, опитувані вказували на складність імміграційного законодавства, становище людини, що нелегально працює за кордоном; зрештою, труднощі матеріального характеру — дороге житло у великому місті, необхідність “стартового капіталу” для виїзду. Таким чином, наявні у великому місті умови та можливості влаштування суттєво впливають на плани стосовно територіальної мобільності.

Міграційна поведінка індивіда залежить від професійної належності. Представники так званих наскрізних професій для малих і великих міст мають ширші можливості працевлаштування в інших містах, ніж ті, чия специфічна професія характерна для певного типу монопрофільного населеного пункту (наприклад, шахтарі; представники сільськогосподарських професій у сільських поселеннях). Дехто із представників таких професій здійснює міжпрофесійну мобільність, інші виявляються “паралізованими” професією, за термінологією З.Баумана. Тобто прив’язаність до професії є ще одним чинником іммобільності. Варто зазначити, виходячи з результатів проведених інтерв’ю, що для багатьох представників шахтарських професій властиво з патріотизмом ставитись до своєї роботи, для них професія — це момент власної ідентичності та ідентифікації з регіоном.

Після проведення емпіричного дослідження завдання полягає у систематизації зібраного матеріалу та концептуальному обґрунтуванні. Виходячи з даних інтерв’ю, чинники іммобільності можуть бути класифіковані на різних підставах. Наприклад, зібраний матеріал дає змогу виокремити універсальні утримувальні чинники, які будуть характерними для багатьох малих міст, і специфічні, характерні для конкретного регіону, міст певної монопрофільної спеціалізації, для представників конкретних професій тощо. Таким чином, чинники територіальної мобільності та іммобільності являють собою тісне сплетіння соціальних, психологічних, економічних та інших передумов, і не всі з них лежать на поверхні, а побачити, вловити їх можна на підставі подальшого вивчення об’єкта дослідження.

Такими є поточні результати дослідження зразків мобільної та іммобільної поведінки мешканців малих міст, що проводиться в рамках дисертаційної роботи. Надалі розроблення даної теми передбачає її поглиблення

та розширення, але і на даному етапі роботи незаперечними є актуальність та новизна обраного напряму дослідження.

* * *

Аспекти, які після доповіді обговорювали присутні, стосувались як методології дослідження, так і теоретичних передумов проблеми. Олександр Рибшун запропонував для розгляду питання щодо теоретичного підходу до даної теми. Цей же аспект обговорення був підтриманий іншими учасниками дискусії, зокрема Денисом Александровим та Іриною Жук.

Цікавість присутніх викликала методологія дослідження, яка теж стала предметом жвавих обговорень. Зокрема, було поставлено питання про міста, які обрані для дослідження (Юлія Курганова); про параметри, за якими відбиралися респонденти для інтерв'ю (Олена Денісова, Катерина Кравченко); про теми, які порушувалися під час проведення інтерв'ю, тощо.

Рецензент роботи Олена Денісова своїм виступом підбила підсумки обговорення дисертаційного дослідження та вказала на позитивні аспекти та вади роботи.

Засідання аспірантського клубу було завершено виступом кандидата соціологічних наук, старшого наукового співробітника Інституту соціології НАН України Олени Симончук, яка висловила свої враження та зауваження до презентованого дослідження. Так, вона приділила увагу, по-перше, формі подання доповідей на засіданнях аспірантського клубу; по-друге, коментарям стосовно теоретичних передумов та методології дослідження.